

ДЖЕРЕЛА І ПРИМІТКИ

- ¹ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — С. 373.
- ² *Жерела до історії України-Руси / Упоряд. М. Кордуба.* — Т. XII. — Львів, 1911. — С. 280.
- ³ Там само. С. 283—284.
- ⁴ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — С. 369.
- ⁵ Там само.
- ⁶ *Качмарчик Я.* Гетьман Богдан Хмельницький. — Перемишль—Львів, 1996. — С. 288—291; *Федорук Я. О.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654—1657. — Частина I: 1654 рік. — Львів, 1996. — С. 218.
- ⁷ *Жерела до історії України-Руси / Упоряд. М. Кордуба.* — Т. XII. — Львів, 1911. — № 366.
- ⁸ *Исторический очеркъ Feudalna Rzeczpospolita wobec umowy w Perejaslawiu // Kwartalnik Historyczny.* — 1954, No 3. — S. 98.
- ⁹ *Федорук Я. О.* Міжнародна дипломатія і політика України 1654—1657. Частина I: 1654 рік. — Львів, 1996. — С. 219.
- ¹⁰ *Документы об освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг.* — К., 1965. — С. 760.
- ¹¹ *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией.* — Т. 14. — СПб., 1889. — С. 33—35.
- ¹² *Документи Богдана Хмельницького (1648—1658) / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич.* — К., 1961. — С. 377.
- ¹³ *Kubala L.* Wojna moskiewska R. 1654—1655 / *Szkice Historyczne.* — Ser. 3. — Kraków, 1910. — S. 158, 390.
- ¹⁴ *Документи Богдана Хмельницького.* — С. 396.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ *Федорук Я.* Універсали та листи Богдана Хмельницького. — № 7.
- ¹⁷ *Документи Богдана Хмельницького.* — С. 399.
- ¹⁸ *Заборовский Л. В.* Россия, Речь Посполита и Швеция в середине XVII в. — М., 1981. — С. 73.
- ¹⁹ *Исторический очеркъ Traktat Andrusowski 1667 roku i jego geneza.* — Warszawa, 1959.
- ²⁰ *Документи Богдана Хмельницького.* — С. 400.
- ²¹ *Заборовский Л. В.* Россия, Речь Посполита и Швеция в середине XVII в. — С. 73—74.
- ²² *Фаизов С.* Где Москва, где Восток, где Запад? // *Україна та Росія: проблеми політичних та соціокультурних взаємин / Збірник наукових праць (готується до друку).*
- ²³ *Kersten A.* Hieronim Radzejewski. Studium wiadzy i opozycji. — Warszawa, 1988. — S. 317.
- ²⁴ *Ibid.* — S. 317—333.
- ²⁵ *Ibid.* S. 375—376.
- ²⁶ *Детальніше про це див.: Горобець В.* Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654—1665. — К., 2001. — С. 88—91.
- ²⁷ *Stade A.* Geneza decyzji Karola X Gustawa o wojnie z Polska w roku 1655 // *Studia i materiały do historii wojskowości.* — 1973. — XIX, cz. 2. — S. 90—112.
- ²⁸ *Архив ЮЗР.* — Ч. III. — Т. 6. — № 56. — С. 73.
- ²⁹ *Документи Богдана Хмельницького.* — № 304. — С. 420.
- ³⁰ Там само. — № 313. — С. 426—427; № 314. — С. 428; № 315. — С. 429.
- ³¹ Там само. — № 304. — С. 420.

- ³²РДАДА, ф. 210, дело 1636, л. 432—433, 499—509; Документи Богдана Хмельницького. — № 313. — С. 426—427; № 314. — С. 428;
- ³³Ширше про це див.: *Горобець В.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII — першої чверті XVIII ст. — К., 1995; *іого ж.* Московська політика Богдана Хмельницького: дипломатична риторика та політична практика // Укр. істор. журн. — 1995. — № 4. — С. 45—55.
- ³⁴Жерела. — Т. 12. — С. 350.
- ³⁵Transsylvania et bellum boreo-orientale. Acta et documenta. — Т. I. — Budapesti, 1890. — Р. 349.
- ³⁶17 серпня Ян Казимир залишив Варшаву, слідом за цим Велике князівство Литовське визнало своїм протектором шведського короля, на початку вересня гарнізон польської столиці капітулював.
- ³⁷Архив Юго-Западной России. — К., 1908. — Ч. III. — Т. 6. — С. 76.
- ³⁸Там само. — С. 78.
- ³⁹Документи Богдана Хмельницького... — С. 439. Але, зрозуміло, навряд чи варто буквально сприймати слова гетьмана про мотиви його приходу в Галичину. Адже інші заяви українського керівництва восени 1655 р. недвозначно вказують на істинну мотивацію поспішного рейду на захід: козацька шабля мала визначити межі козацького панування, а військова кооперація з шведами допомогти "...визволити Україну свою руську..." — Жерела. — Т. 6. — С. 134; Документи Богдана Хмельницького... — С. 430.
- ⁴⁰*Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1129.
- ⁴¹*Kersten A.* Hieronim Radzejewski. — S. 447.
- ⁴²Ibid. — S. 446.
- ⁴³Ibid. — S. 447.
- ⁴⁴Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — С. 86—88, 94—95.
- ⁴⁵Там само. — С. 82—83.
- ⁴⁶*Kersten A.* Hieronim Radzejewski. — S. 447.
- ⁴⁷Документи Богдана Хмельницького... — С. 340.
- ⁴⁸Жерела. — Т. 6. — С. 134.
- ⁴⁹Документи Богдана Хмельницького... — С. 460; Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — С. 96.
- ⁵⁰Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — С. 87.
- ⁵¹*Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1129.
- ⁵²Dział o korpisyw Biblioteki Czartoryjskich w Krakowie (далі — Czart.) — TN., 148, s. 758.
- ⁵³*Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1136.
- ⁵⁴Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — С. 96—97.
- ⁵⁵Czart. — TN., 148, s. 758; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1148.
- ⁵⁶*Горобець В.* Еліта козацької України... — С. 114—115.
- ⁵⁷Жерела. — Т. 12. — С. 382.
- ⁵⁸Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria. — Т. XXIII. — № 124.
- ⁵⁹Transsylvania et bellum boreo-orientale. — S. 527.
- ⁶⁰Ibid.
- ⁶¹Жерела. — Т. 12. — С. 382.
- ⁶²Документи Богдана Хмельницького. — С. 462.
- ⁶³Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — Т. 3. — К., 1898. — С. 234.
- ⁶⁴Там само. — С. 237.
- ⁶⁵Документи Богдана Хмельницького. — № 364.
- ⁶⁶Там само. — № 365.
- ⁶⁷Цит за: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1205.
- ⁶⁸Акты Юго-Западной России. — М., 1898. — Т. 15. — № 3. — С. 117—133.

- ⁶⁹ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький... — С. 445.
- ⁷⁰ Документи Богдана Хмельницького (1648–1658) / Упоряд. І. Крип'якевич та І. Бутич. — К., 1961. — № 880. — С. 502; № 888. — С. 511; № 896. — С. 522–523; та ін.
- ⁷¹ *Gawlik M.* Projekt unji rosyjsko-polskiej w drugiej poiowie XVII w... — S. 83; *Wujcik Z.* Polska i Rosja ... — S. 347.
- ⁷² Жерела. — Т. XII. — Львів, 1911. — № 470. — С. 376–379; *Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie* (далі — AGAD). — Lib. leg. 33, vol. 106 v. — 109 v.
- ⁷³ *Czart.* — 368, Nr. 4. — P. 19.
- ⁷⁴ Там само. — 386, Nr. 1. — P. 1–6.
- ⁷⁵ *Wujcik Z.* Polska i Rosja ... — S. 351.
- ⁷⁶ Цит. за: *Крип'якевич І.* Богдан Хмельницький. — Львів, 1991. — С. 321–322.
- ⁷⁷ *Gawlik M.* Projekt unji rosyjsko-polskiej w drugiej poiowie XVII w... — S. 96–98; *Kubala L.* Wojna moskiewska... — S. 60–61.
- ⁷⁸ *Качмарчик Я.* Гетьман Богдан Хмельницький... — С. 301.
- ⁷⁹ Цит. за: *Цибульський В.* Переяславська угода 1654 року в зарубіжній історіографії. — Рівне, 1993. — С. 56.
- ⁸⁰ *Литинський В.* Україна на переломі (Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті). Твори. — Т.3. — Філадельфія, 1991. — С. 40–45.
- ⁸¹ *Смолій В., Степанков В.* Правобержна Україна у другій половині XVII–XVIII ст...: проблема державотворення. — К., 1993. — С. 21; *їх же.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). — К., 1999. — С. 195.
- ⁸² *Wujcik Z.* Polska i Rosja ... — S. 368.
- ⁸³ Цит за: *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1237.
- ⁸⁴ *Санін Г. А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством... — С. 181; *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1237.
- ⁸⁵ Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — № 56. — С. 127–128.
- ⁸⁶ Там само. — № 17. — С. 129.
- ⁸⁷ *Оляничин Д.* Опис подорожі шведського посла на Україну // *Зап. НТШ.* — Т. 154. — Львів, 1937. — С. 47.
- ⁸⁸ Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — С. 201–207.
- ⁸⁹ Там само. — № 84. — С. 201–207.
- ⁹⁰ Там само.
- ⁹¹ РДАДА. — Ф. 79: Сношения России с Польшей, оп. 2, д. 2. — Л. 44.
- ⁹² Детальніше про це див.: *Горобець В.* Білорусь козацька: полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655— 1659). — К., 1998. — 151—158.
- ⁹³ *Смирнов Я. И.* Князь Януш Радзивилл и его киевский поход 1651 г. // *Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе, 1905 г.* — Екатеринослав, 1908. — С. 263.
- ⁹⁴ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 61. *Kotiubaj E.* Ęycie Janusza Radziwiłła. — Wilno, 1859; *Смирнов А.* Указ. соч. — С. 213–374; *Czart.* — No 145. — S. 218.
- ⁹⁵ Акты ЮЗР. — Т. III. — С. 496–498.
- ⁹⁶ РДАДА. — Ф. 79: Сношения России с Польшей, оп. 2, д. 2. — Л. 44.
- ⁹⁷ Акты ЮЗР. — Т. 14. — С. 468–470.
- ⁹⁸ Белоруссия в эпоху феодализма: Сборник документов и материалов. — Т. 2. — Минск, 1960. — С. 135–136.
- ⁹⁹ Акты ЮЗР. — Т. 14. — С. 380.
- ¹⁰⁰ Там само. — С. 335.

- ¹⁰¹ Сагановіч Г. Невядомая вайна: 1654—1667. — Мінск: Навука і тэхніка, 1995. — С. 32.
- ¹⁰² Белоруссия в эпоху феодализма... — Т. 2. — С. 134–135.
- ¹⁰³ Акты ЮЗР. — Т. 14. — С. 139.
- ¹⁰⁴ Там само. — С. 143.
- ¹⁰⁵ Там само. — С. 141–142.
- ¹⁰⁶ Там само. — С. 151.
- ¹⁰⁷ Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России, изд. Комиссией для разбора древних актов. — Т. 1. — К., 1911. — С. 28.
- ¹⁰⁸ Підвладну білоруському полковникові територію можна встановити із скарги, поданої гетьманові Хмельницькому сотниками “полку Нечаєвого, полковника чичерського, чауського, чириківського та інших городів” на кривди, заповідні могилиєвським воеводою. З неї довідуємося про існування в Південно-Східній Білорусі таких сотень: трьох могилиєвських, чауської, горської, заболотської, бо(го)родицької, акуменської, городецької, святоозерської, слизької, уланівської, рогазинської, білявицької, чириківської, вербіжицької, пропойської, заозерської, чичерицької, межевської і смолинської. — Сборник статей и материалов... — Т. 1. — С. 540, 541.
- ¹⁰⁹ Грушевський М. С. Назв. праця. — С. 1159.
- ¹¹⁰ Див.: Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: хроніка життя й діяльності. — К., 1994. — С. 216.
- ¹¹¹ Там само. — С. 1201.
- ¹¹² Там само. — С. 1212.
- ¹¹³ Там само.
- ¹¹⁴ Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 522—529.
- ¹¹⁵ Там само. — С. 522, 528, 529, 532—540.
- ¹¹⁶ Грушевський М. С. Назв. праця. — Т. 9. — Ч. 2. — С. 1257.
- ¹¹⁷ Там само. — С. 1259.
- ¹¹⁸ Див.: Мальцев А. Н. Россия и Белоруссия в середине XVII века. — Т. 1. — М., 1974. — С. 337.
- ¹¹⁹ Там само. — С. 189.
- ¹²⁰ Там само. — С. 185.
- ¹²¹ Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 599.
- ¹²² Крип'якевич І. П. Назв. праця. — С. 94.
- ¹²³ Цит. за: Крип'якевич І. П. Назв. праця. — С. 92.
- ¹²⁴ Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 599.
- ¹²⁵ Сагановіч Г. Указ. соч. — С. 50.
- ¹²⁶ Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 576–579.
- ¹²⁷ Сибирский сборник. Родословная роспись рода Кикиных. — Т. 1. — Ч. 2. — М., 1845. — С. 53.
- ¹²⁸ Акты ЮЗР. — Т. 3. — С. 576–578.
- ¹²⁹ О. Мальцев висловлював припущення, що Шереметев був призначений не лише воеводою до Борисова, а й главою всієї царської адміністрації на відвойованих у Речі Посполитої білоруських землях. — Мальцев А. Н. Указ. соч. — С. 244.
- ¹³⁰ Мальцев А. Н. Указ. соч. — С. 244.
- ¹³¹ Акты МГ. — Т. 2. — СПб., 1894. — С. 581.
- ¹³² Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 17.
- ¹³³ Там само. — С. 16–17.
- ¹³⁴ Там само.
- ¹³⁵ Там само. — С. 15.
- ¹³⁶ Там само. — С. 34.
- ¹³⁷ Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1350.
- ¹³⁸ РДАДА. — Ф. 79: Сношения с Польшей, оп. 1 (1657), № 15. — Л. 40–41.
- ¹³⁹ Акты ЮЗР. — Т. 3. — № 869. — С. 568.

- ¹⁴⁰ Русская историческая библиотека (далі — РИБ). — Т. 4. — СПб., 1884. — С. 1240.
- ¹⁴¹ Акты ЮЗР. — Т. 4. — № 69. — С. 126.
- ¹⁴² Там само. — Т. 3. — № 869. — С. 569.
- ¹⁴³ Там само. — С. 570.
- ¹⁴⁴ Там само. — С. 569.
- ¹⁴⁵ Див.: *Заборовский Л. В.* Великое княжество Литовское и Россия во время польского Потопа. — М., 1994. — С. 229.
- ¹⁴⁶ Акты ЮЗР. — Т. 11. — Прибавление № 1. — С. 702.
- ¹⁴⁷ Там само. — С. 695–696; Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — № 106. — С. 313; Жерела. — Т. 12. — № 598. — С. 508.
- ¹⁴⁸ Архів Інституту історії України НАН України. — Оп. 3, спр. 19. — Арк. 12; *Смолий В., Степанков В.* Правобережна Україна в другій половині XVII–XVIII ст... — С. 25.
- ¹⁴⁹ Акты ЮЗР. — Т. 3. — № 869. — С. 576–580.
- ¹⁵⁰ Там само. — Т. 11. — Прибавление № 2. — С. 714–718; 749–756; Документи Богдана Хмельницького. — № 445. — С. 582, № 458. — С. 597–598; № 464. — С. 606–608; № 465. — С. 608–609; № 466. — С. 609–610; № 467. — С. 610–611; № 468. — С. 611–613; № 469. — С. 614; № 472. — С. 616–617; № 473. — С. 617–618; Неопубліковані листи Богдана Хмельницького 1650–1657 рр. // Зап. НТШ. — Т. 149. — С. 182–188.
- ¹⁵¹ Архив ЮЗР. — Ч. III. — Т. 6. — № 52. — С. 296–297.
- ¹⁵² Там само.
- ¹⁵³ Синбирский сборник. — Т. 1. — Ч. 2. — М., 1845. — № 19. — С. 56.
- ¹⁵⁴ Акты ЮЗР. — Т. 11. — Прибавление № 1. — С. 682.
- ¹⁵⁵ Там само. — Т. 3. — № 869. — С. 573. *Kubala L.* Wojna brandenburska i najезд Rakoczego w roku 1657. — Ser. 5. — Lwów “K” ǳ S. 194.
- ¹⁵⁶ Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria. — Т. XXIII. — S. 545–546.
- ¹⁵⁷ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 22–23; Т. 7. — С. 186; Т. 11. — С. 801; та ін.
- ¹⁵⁸ Див.: *Грушевський М. С.* Історія України—Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 1364.
- ¹⁵⁹ Там само.
- ¹⁶⁰ Див.: *Kubala L.* Wojna brandenburska i najезд Rakoczego w roku 1657. — Warszawa, 1917. — S. 295–298; ПКК. — Т. 3. — К., 1898. — С. 242–245.
- ¹⁶¹ *Kaczmarczyk J.* Bogdan Chmielnicki na tle stosunkow polsko-ukrajskich: proba prelamania stereotypu // Богдан Хмельницький та його доба. — К., 1996. — С. 28.
- ¹⁶² Детально про це див.: *Kubala L.* Wojna brandenburska... — S. 199; *Грушевський М. С.* Назв. праця. — С. 1398–1400.
- ¹⁶³ Monumenta Hungariae Historica, Diplomatoria. — Т. XXIII. — S. 545–546.
- ¹⁶⁴ Жерела. — Т. 6. — С. 233; *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes collegit...* — Vol. IX. — P. 80–81.
- ¹⁶⁵ *Latopisieж albo Kroniczka Joachima Jerlicza.* — Warszawa, 1853. — Т. 2. — S. 5.
- ¹⁶⁶ Див.: *Горобець В. М.* Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII—першої чверті XVIII ст. — К., 1995. — С. 20–24.
- ¹⁶⁷ Акты ЮЗР. — Т. 11. — Прибавление № 1. — С. 759.
- ¹⁶⁸ Там само. — С. 745.
- ¹⁶⁹ Там само. — С. 763.
- ¹⁷⁰ Там само. — Прибавление 3. — С. 783–790; Синбирский сборник. — Ч. 2. — № 20. — С. 57.
- ¹⁷¹ Акты ЮЗР. — Т. 10. — № 8. — С. 490; ВУР. — Т. 3. — № 248. — С. 568.
- ¹⁷² Там само. — Т. 10. — Прибавление 1. — С. 682.

¹⁷³ Синбирский сборник. — Ч. 2. — № 21. — С. 61.

¹⁷⁴ Напередодні гетьманської елекції Виговський у розмові з послом трансільванського князя Ф. Шебеші з цього приводу заявляв таке: “Московський цар також писав, що віддасть Україну йому в руки, щоб він нею розпоряджався”. — Цит. за: *Яковлева Т.* Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. — К., 1998. — С. 103.

¹⁷⁵ У посольському наказі А. Матвеева Івана Виговського послідовно титулюють не гетьманом, а лише генеральним писарем.

¹⁷⁶ Київ як місце проведення загальної ради вабив офіційну Москву вже давно, принаймні, наприкінці 1653 р. Б. Хмельницькому довелося докласти чималих зусиль, аби відмовити уряд Олексія Михайловича від проголошення переходу Війська Запорозького та всієї України під протекцію царя саме в Києві, під стінами Святої Софії. — Детальніше про це див.: *Грушевський М.С.* Наполегливість, з якою російське керівництво раз-по-раз поверталось до цього питання, на нашу думку, пояснювалося як сакральним сприйняттям давньоруської столиці, так і наявністю в місті після 1654 р. сильної російської військової залоги.

¹⁷⁷ Акты ЮЗР. — Т. 4. — № 25. — С. 33—34; № 26. — С. 35—36; № 29. — С. 38—39; Т. 7. — С. 225—233; Т. 15. — Ч. 2. — С. 87—88.

¹⁷⁸ Там само. — Т. 11. — Прибавление — № 2. — С. 763.

¹⁷⁹ Там само. — Т. 4. — № 23. — С. 23.

¹⁸⁰ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — Т. 10. — С. 51, 55—56.

¹⁸¹ Акты ЮЗР. — Т. 4. — № 25. — С. 33—34; № 29. — С. 39; № 39. — С. 53; № 344. — С. 71.

¹⁸² Цит. за: *Яковлева Т.* Назв. праця. — С. 318.

¹⁸³ Акты ЮЗР. — Т. 11. — Прибавление. — № 3. — С. 806.

¹⁸⁴ Там само. — С. 805.

¹⁸⁵ Там само. — Т. 4. — № 25. — С. 35—36.

¹⁸⁶ Там само. — № 30. — С. 39—41.

¹⁸⁷ Там само. — Т. 7. — № 69. — С. 190—191.

¹⁸⁸ Там само. — Т. 4. — № 44. — С. 72.

¹⁸⁹ Цит. за: *Смолий В. А., Степанков В. С.* Правобережна Україна... — С. 25.

¹⁹⁰ Там само.

¹⁹¹ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 187.

¹⁹² Там само. — С. 188—189, 193.

¹⁹³ Там само. — Т. 4. — С. 51, 78; та ін.

¹⁹⁴ Див.: *Горбещь В. М.* Запорозький Кіш в політичній структурі козацької України (друга половина XVII — початок XVIII ст.) // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. — К.—Запоріжжя, 1997. — С. 33—43.

¹⁹⁵ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — Т. 10. — С. 126—127.

¹⁹⁶ Czart. — 399. — S. 255; *Kubala L.* Wojny ducski i pokuj oliwski. 1657—1660. — Ser. 6. — Lwyw, 1922. — Dod. XIV.

¹⁹⁷ *Kubala L.* Wojny dunskie... — S. 443.

¹⁹⁸ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 145—164; ПКК. — Т. 3. — С. 345—346; *Костомаров Н. И.* Гетманство Выговского // Истор. монографии и исследования. — Т. 2. — СПб., 1872. — С. 75—78.

¹⁹⁹ Акты ЮЗР. — Т. 10. — С. 242—243; Т. 11. — С. 764—765.

²⁰⁰ Див.: Русская историческая библиотека. — Т. 8. — СПб., 1884. — С. 1240; *Горбещь В. М.* Від союзу до інкорпорації... — С. 16—17.

²⁰¹ Див.: *Czaplicki W.* Proby reform państwa w czasie najazdu szwedzkiego // Polska w okolicy drugiej wojny polnocnej 1655—1660. — Т. 1. — Warszawa, 1957. — С. 303—329.

- ²⁰² Кордуба М. Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV // Жерела до історії України-Руси. — Т. 12. — Львів, 1911. — С. 55—58; Kubala L. Jerzy Ossolinski. — Lwyw, 1883. — S. 206—230; Syzsyn F. E. Between Poland and the Ukraine: The dilemma of Adam Kysil. 1600—1653. — Harvard, 1985. — P. 160—163; Качмарчик Я. Назв. праця. — С. 87—90; Смолий В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея... — С. 42—44.
- ²⁰³ РДАДА. — Ф. 124: Малороссийские дела, оп. 6, д. 15.
- ²⁰⁴ Walewskij A. Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej... — Т. 1. — С. 3—4.
- ²⁰⁵ Ibid. — Т. 1. — С. 5.
- ²⁰⁶ Kubala L. Wojny ducskie... — S. 107.
- ²⁰⁷ Ibid.
- ²⁰⁸ Walewskij A. Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej... — Т. 1. — Dod. IV.
- ²⁰⁹ Костомаров Н. И. Гетманство Выговского // Истор. монографии и исследования. — Т. 2. — СПб., 1872. — С. 75—78.
- ²¹⁰ Kubala L. Wojny ducskie... — S. 128.
- ²¹¹ Ibid. — Dodat. XXI. — S. 547.
- ²¹² Dzielnik rkopisyw Biblioteki Czartoryskich w Krakowie (далі — Czart.). — 399. — P. 255; ПКК. — Т. 3. — С. 267.
- ²¹³ Czart. — 402. — S. 281—290; Гарасимчук В. Матеріали до історії козаччини. — С. 112—119.
- ²¹⁴ Див.: Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 163—165.
- ²¹⁵ Цит. за: Walewskij A. Historia wyzwolonej Rzeczypospolitej. — Т. 1. — S. 23—24.
- ²¹⁶ Czart. — 399. — S. 255; Kubala L. Wojny ducskie... — Dod. XIV.
- ²¹⁷ Kubala L. Wojny ducskie... — Prim. 83. — S. 447.
- ²¹⁸ Stade A. Geneza decyzji Karola X Gustawa o wojnie z Polska w roku 1655 // Studia i materialy do historii wojskowości. — XIX, cz. 2. — 1973. — S. 90; Wycik Z. Historia dyplomacji polskiej... — S. 176.
- ²¹⁹ Czart. — 399. — S. 255.
- ²²⁰ ПКК. — Т. 3. — С. 267.
- ²²¹ Там само. — С. 234—236.
- ²²² Там само. — С. 255.
- ²²³ Там само.
- ²²⁴ Там само. — С. 257—259.
- ²²⁵ Czart. — 387, No 7. — S. 31; Kubala L. Wojny ducskie... — Dod. XXVI.
- ²²⁶ Там само. — 387, No 13. — S. 65.
- ²²⁷ Kubala L. Wojny ducskie... — S. 13.
- ²²⁸ Czart. — 387, No 21. — S. 111.
- ²²⁹ Ibid. — 387, No 14. — S. 71.
- ²³⁰ Czart. — 387, No 19. — S. 97; Kubala L. Wojny ducskie... — Dod. XXXVI.
- ²³¹ Kubala L. Wojny ducskie... — S. 143.
- ²³² Ibid. — Dod. XXXVII.
- ²³³ Czart. — 402. — S. 309.
- ²³⁴ Kubala L. Wojny ducskie... — S. 460.
- ²³⁵ Ibid. — S. 156.
- ²³⁶ ПКК. — Т. 3. — С. 332.
- ²³⁷ Ossol. — № 189. — S. 1073.
- ²³⁸ Kubala L. Wojny ducskie... — S. 157.
- ²³⁹ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 226, 230.
- ²⁴⁰ Pribram F. A. Die Berichte F. von Lisolla. — Wien, 1887. — S. 519.
- ²⁴¹ Kubala L. Wojna ducska... — S. 484—485.
- ²⁴² Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. — Т. 3. — К., 1898. — С. 387.
- ²⁴³ Акты ЮЗР. — Т. 4. — № 115. — С. 255—257; Т. 15. — № 7. — С. 256—258.
- ²⁴⁴ Там само. — Т. 4. — № 115. — С. 256.

- ²⁴⁵ *Шафранов П.* О статях Б. Хмельницького // Киевская старина. — 1889. — Т. 11. — С. 86—88; *Яковлів А.* “Статті Богдана Хмельницького” в редакції 1659 року // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. — Ч. 1. — К., 1928. — С. 220—234.
- ²⁴⁶ Акты ЮЗР. — Т. 10. — № 8. — С. 448—449.
- ²⁴⁷ Там само. — Т. 4. — № 115. — С. 263.
- ²⁴⁸ Там само.
- ²⁴⁹ Переговори з цього приводу було розпочато влітку 1654 р., тобто вже після укладення Березневих статей, а домовленостей досягнуто так і не було. — Див.: *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. — М., 1899; *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. — Варшава, 1934.
- ²⁵⁰ Акты ЮЗР. — Т. 4. — № 115. — С. 265—269.
- ²⁵¹ ПКК. — Т. 3. — К., 1898. — Отд. 3. — С. 383.
- ²⁵² Там само. — С. 407.
- ²⁵³ AGAD, AKW, tatar., kart. 61, tecz. 32.
- ²⁵⁴ Ibid., tecz. 86.
- ²⁵⁵ ПКК. — Т. 3. — К., 1898. — Отд. 3. — С. 408.
- ²⁵⁶ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 9. — С. 15—16.
- ²⁵⁷ Там само. — С. 16.
- ²⁵⁸ *Величко С.* Літопис. — Т. 2. — К.: Дніпро, 1991. — С. 14.
- ²⁵⁹ Крім названих старшин до складу делегації входили також полковники: київський Василь Дворецький, миргородський Павло Апостол, наказний курсунський Олекса Тецкевич та наказний уманський Максим Булига (Курцевич), близько сорока сотників, два писаря та більш ніж півтори сотні козаків. — Дневальные записки Приказа тайных дел (7165–7183) // ЧОИДР. — Кн. 224. — М., 1900. — С. 3.
- ²⁶⁰ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 2. — С. 1—7.
- ²⁶¹ Там само.
- ²⁶² Русская историческая библиотека. — Т. 21. — Спб., 1884. — С. 8, 353; Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 30. — С. 55; № 102. — С. 316.
- ²⁶³ Акты ЮЗР. — Т. 4. — № 115. — С. 275.
- ²⁶⁴ ПКК. — Т. 3. — Отд. 3. — № 119. — С. 275.
- ²⁶⁵ Див.: Акты ЮЗР. — Т. 3. — № 369. — С. 580, 584.
- ²⁶⁶ *Kubala L.* Wojny ducskie... — Dodat. 74, 75.
- ²⁶⁷ На той час — уже колишній полковник миргородський, оскільки норми Переяславського договору 1659 р. забороняли йому посідати старшинські уряди у Війську Запорозькому.
- ²⁶⁸ *Kubala L.* Wojny ducskie... — Dodat. 76.
- ²⁶⁹ Випадково Селецькому вдалося почути фрагмент конфіденційної розмови гетьмана з усевладним генеральним осавулом, з якої стають очевидними мотиви його негативного ставлення до ідеї примирення з польським королем. По-перше, І. Ковалевський нагадував Ю. Хмельницькому про те, що він і старшина принесли цареві клятву вірності, а по-друге, “...ляхи не мають жодної сили: якби пішли б у їх землі, то ніде і собака на нас не загавкала б, бо війська немає...”. Ймовірно, саме очевидна відсутність у Речі Посполитій на той час боєздатного війська значною мірою і робить польського короля аутсайдером у боротьбі за Україну. — *Kubala L.* Wojny ducskie... — Dodat. 76.
- ²⁷⁰ Ibid.
- ²⁷¹ Ibid.
- ²⁷² Варто зазначити, що обережність волинського каштеляна була вельми доречною, оскільки київський воєвода В. Б. Шереметев отримав з Москви наказ спільно з Ю. Хмельницьким якимось чином заманити польського дипломата до себе, заарештувати та переправити до Росії.

²⁷³ Саме так, наприклад, можна трактувати його запевнення стосовно того, що шведське військо поступило на службу до Яна Казимира.

²⁷⁴ ПКК. — Т. 3. — Отд. 3. — № 123. — С. 417.

²⁷⁵ “Не знаємо теж, які ласки і від його королівської милості отримали?” — ПКК. — Т. 3. — Отд. 3. — № 123. — С. 417.

²⁷⁶ Звертав Ю. Хмельницький увагу свого адресата і на відсутність знаків королівської милості до Тимофія Носача, котрий на сеймі від імені всього Війська Запорозького прохання вносив, до себе — “...мені бідного Суботова не хотіли уступити, який кривавою шаблею в Польщі великий знак про себе залишив...”, натомість — задоволення прохань “...п. Немирича, п. Федора, Костянтина (тобто родичів попереднього гетьмана. — *В. Г.*), Груші і п. Григорія Лесницького [...] і інших немало з підписків і челяді...” І. Виговського. — ПКК. — Т. 3. — Отд. 3. — № 123. — С. 417—418.

²⁷⁷ ПКК. — Т. 4. — Отд. 3. — № 1. — С. 4.

²⁷⁸ *Wyjciek Z. Traktat Andrusowskij 1667 roku i ego geneza.* — Warszawa, 1959. — S. 40.

²⁷⁹ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 14. — С. 28.

²⁸⁰ Там само.

²⁸¹ Там само.

²⁸² Там само. — № 15. — С. 32.

²⁸³ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська державна ідея... — С. 126.

²⁸⁴ Акты ЮЗР. — Т. 4. — С. 17.

²⁸⁵ ПКК. — Т. 3. — Отд. 3. — № 123. — С. 427—428.

²⁸⁶ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 16. — С. 34.

²⁸⁷ Там само. — № 18. — С. 35.

²⁸⁸ *Петровський М.* Українські діячі XVII віку. Т. Цицюра // Зап. Історично-філологічного відділу УАН. — Кн. 24. — К., 1929.

²⁸⁹ Варто зазначити також, що прорахунки російського командування цим не обмежувалися. Вкрай незадовільно діяла розвідка київського воєводи. До останньої миті В. Б. Шереметеву не було відомо ні про кількість польського та татарського війська, ні про те, що польний гетьман, маршалок коронний Єжи Любомирський встиг повернутися з Пруссії і бере участь у кампанії. А варто наголосити на тому, що інформація з цього приводу, точніше — її відсутність, була вкрай важливою, оскільки, як слушно зауважують дослідники, за умови важкої хвороби вже доволі немолодого великого коронного гетьмана Станіслава Потоцького “Ревери” саме польний гетьман фактично керував діями польської армії.

²⁹⁰ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.). — К., 1999. — С. 243; *Kubala L.* Wojny dunskie... — S. 391; *Podhorodecki L.* Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV—XVIII w. — Warszawa: “Książka i Wiedza”, 1987. — S. 200.

²⁹¹ РДАДА, ф. 7, дело 166, л. 117/6.

²⁹² *Kubala L.* Wojny ducske... — S. 391.

²⁹³ Ibid.

²⁹⁴ *Соловьев С.М.* История России с древнейших времен. — Т. 11. — С. 117.

²⁹⁵ ІР НБУ НАНУ, ф. 2, № 15539—15541, арк. 198; Акты Московского государства, изд. под ред. Д. Самоквасова. — Т. 3: Разрядный Приказ, Московский стол. — СПб., 1901. — № 203. — С. 184.

²⁹⁶ *Kubala L.* Wojny ducske...” ğ Ĩ’ ,K’

²⁹⁷ *Смолій В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція XVII ст. — С. 243.

²⁹⁸ Й. Єрлич стверджував, що Хмельницький втратив у бою близько 4 тисяч козаків. — [Jerlicz] Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. — Т. 2. — Warszawa, 1853. — S. 51.

²⁹⁹ Kubala L. Wojny ducskie.. ' ģ Ĩ' ,К' '

³⁰⁰ Ibid.

³⁰¹ Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 р. — Львів, 1913. — С. 90—110.

³⁰² Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem/ Wyd. A.HniiЎД' Warszawa, 1922. — S. 93—94.

³⁰³ Ibid. — S. 94.

³⁰⁴ Про хід дебатів, що передували укладенню угоди див.: Горобець В. Еліта козацької України... — С. 247—249.

³⁰⁵ Wojna polsko-moskiewska pod Cudnowem. — S. 105.

³⁰⁶ Ibid. — S. 106.

³⁰⁷ ПКК. — Т. 3. — К., 1898. — Отд. 3. — С. 441—442.

³⁰⁸ [Jerlicz] Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. — Т. 2. — S. 55.

³⁰⁹ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 21. — С. 39; № 22. — С. 43; Акты МГ. — Т. 3. — № 217. — С. 198—200.

³¹⁰ Kubala L. Wojny dunskie... — S. 405.

³¹¹ Невдовзі шотландський волонтер перейде на службу до московського царя, братиме участь у Чигиринських кампаніях другої половини 1670-х рр., дослужиться до чину генерала і, що найбільш для нас важливо, залишить вельми змістовні й цікаві щоденники, які містять серед іншого важливу інформацію про тогочасне політичне й побутове життя в Україні.

³¹² Tagesbuch des Generals Patrick Gordon... — Т. 1. — Moskau, 1849. — S. 244—245.

³¹³ ПВК. — Т. 4. — К., 1898. — Отд. 3. — С. 31; [Jerlicz] Latopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. — Т. 2. — S. 58.

³¹⁴ Див.: Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссии (далі — Акты ИС). — Т. 4: 1645—1676. — СПб., 1842. — С. 229—300.

³¹⁵ РИБ. — Т. 21. — С. 938.

³¹⁶ РДАДА, ф. 229, стлб. 5871/60, л. 3—6.

³¹⁷ У цьому випадку маємо справу, безперечно, з унікальним явищем політичної історії Гетьманату, коли обов'язки наказного гетьмана виконує козацький старшина такого невисокого рангу.

³¹⁸ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 40. — С. 82; Акты МГ. — Т. 3. — № 231. — С. 222—223.

³¹⁹ Цікаво, що для підсилення емоційного впливу закликів царя Сухотін віз в Україну православний хрест, що був свідком переяславської присяги гетьмана і всього Війська Запорозького. — *Wzycik Z. Traktat Andrusowskij 1667 roku i jego geneza.* — S. 52.

³²⁰ Акты МГ. — Т. 3. — № 248. — С. 252; № 249. — С. 255.

³²¹ ПВК. — Т. 4. — К., 1898. — Отд. 3. — № 14. — С. 68—73.

³²² Горобець В. Еліта козацької України... — С. 272.

³²³ Акты МГ. — Т. 3. — № 296. — С. 291.

³²⁴ Там само. — № 231. — С. 222.

³²⁵ Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея... — С. 129.

³²⁶ Так, наприклад, чернігівський полковник Оникій Силич доводився двоюрідним братом ніжинському полковнику, а тесть останнього, котрий на початку 1660-х рр. з дипломатичними місіями не раз відвідував Москву і записаний у московських приказних книгах як Іван Абрамов, імовірно, був не хто інший, як чернігівський полковник у 1654—1657 рр. та наказний полковник у 1661 р. Іван Попович-Абрамович.

- ³²⁷ *Костомаров Н. И.* Гетманство Юрия Хмельницкого // *Костомаров Н. И.* Исторические монографии и исследования. — Т. 12. — СПб., 1876. — С. 236.
- ³²⁸ *Грушевський М. С.* Історія України-Руси. — Т. 9, ч. 2. — С. 929.
- ³²⁹ *Эйнгорн В.* Сношения малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. — М., 1899. — С. 156.
- ³³⁰ *Гиббенет Н.* Историческое исследование дела патриарха Никона. — СПб., 1884. — Ч. 2. — С. 565.
- ³³¹ Останній, як відомо, на ранніх стадіях царювання Олексія Михайловича мав надзвичайний вплив на вирішення державних справ.
- ³³² *Эйнгорн В.* Зазнач. праця. — С. 164.
- ³³³ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 40. — С. 77.
- ³³⁴ Там само. — С. 89.
- ³³⁵ Там само. — № 36. — С. 69—70.
- ³³⁶ Там само. — № 113. — С. 331.
- ³³⁷ Там само. — № 111. — С. 326.
- ³³⁸ Там само. — № 111. — С. 324—327; № 113. — С. 330—332; № 114. — С. 332—335; Т. 7. — № 114. — С. 335.
- ³³⁹ Там само. — Т. 7. — № 114. — С. 335.
- ³⁴⁰ *Карпов Г.* Мефодий Филимонович — епископ мстиславский и оршанский, блюститель Киевской митрополии (1661—1668 года) // Православное обозрение. — 1875. — № 2. — С. 210; *Эйнгорн В.* Зазнач. праця. — С. 165.
- ³⁴¹ Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 114. — С. 334.
- ³⁴² РДАДА, ф. 210, столб., 475, л. 38.
- ³⁴³ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 43. — С. 96; РДАДА, ф. 210, столб., 499, л. 65—68; 74—75; ф. 124, дела 1661, № 17, л. 5.
- ³⁴⁴ IP НБУ, ф. II, 15401—15424, арк. 242—243.
- ³⁴⁵ Про час і обставини цього політичного акту див.: *Горобець В.* Еліта козацької України... — С. 354—355.
- ³⁴⁶ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 46. — С. 101.
- ³⁴⁷ Ширше про це див.: *Эйнгорн В.* Зазнач. праця. — С. 39, 95 та ін.
- ³⁴⁸ Цит. за: *Востоков А.* Козелецкая рада 1662 г. // Киевская старина. — 1887. — № 2. — С. 277.
- ³⁴⁹ *Соловьев С.М.* Зазнач. праця. — Т. 11. — С. 130; *Эйнгорн В.* Зазнач. праця. — С. 183.
- ³⁵⁰ Акты ЮЗР. — Т. 10. — № 8. — С. 448—449.
- ³⁵¹ Там само. — Т. 4. — № 115. — С. 263.
- ³⁵² А ось дане положення явно суперечило нормам “Нових статей Ю. Хмельницького”, згідно з якими гетьману було заборонено “...без ради і поради з усією черню...” скидати старшину з урядів (стаття 7), а також карати на смерть без відповідного царського указу кілька лівобережних старшин, що продемонстрували свою вірність цареві під час боротьби з гетьманом І. Виговським — наказного гетьмана І. Безпалого, полковників Т. Цицюру, В. Золотаренка, О. Силича та їх старшину (стаття 12). — Акты ЮЗР. — Т. 4. — № 115. — С. 268—269.
- ³⁵³ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 2. — С. 2—3.
- ³⁵⁴ *Эйнгорн В.* Зазнач. праця. — С. 182; Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 114. — С. 334—335.
- ³⁵⁵ Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 115. — С. 335.
- ³⁵⁶ *Эйнгорн В.* Зазнач. праця. — С. 169.
- ³⁵⁷ Акты ЮЗР. — Т. 4. — № 115. — С. 252, 268—269 та ін.
- ³⁵⁸ *Карпов Г.* Мефодий Филимонович — епископ мстиславский и оршанский, блюститель Киевской митрополии (1661—1668 года) ... — С. 214—219.

- ³⁵⁹ *Эйнгорн В.* Зазнач. праця. — С. 188.
- ³⁶⁰ *Востоков А.* Козелецкая рада 1662 г. // Киевская старина. — 1887. — № 2. — С. 281.
- ³⁶¹ Там само. — Т. 5. — № 115. — С. 116—117.
- ³⁶² Там само. — Т. 7. — № 15. — С. 393.
- ³⁶³ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 41. — С. 94.
- ³⁶⁴ Там само.
- ³⁶⁵ Там само.
- ³⁶⁶ Там само. — Т. 7. — № 121. — С. 360. Чиє гетьманування Я. Сомко сприймав як взірць для розбудови стосунків регіментаря зі старшиною видно із наведеного ним прикладу: “...Виговський залишив Грицька Гуленецького в Конотопі, а наказав йому за повеління своє померти; а буде того не вчинить, і він дружину і діти його повелить стратити; і Грицько де Гуленецький як його повеління виконував?” На зауваження Ф. Лодиженського з приводу того, що Г. Гуленецький разом з І. Виговським, “...забувши Бога і православну християнську віру і вільну свою обіцянку і клятву свою перед святим Євангелієм, зрадив”, гетьман зауважив, що провини допустив його “старший” І. Виговський, “...а Грицько виконував волю старшого свого...”. — Там само.
- ³⁶⁷ Там само.
- ³⁶⁸ Ширше див.: *Горобець В.* Питання формування козацького стану в політиці царського уряду в Україні (друга половина XVII — початок XVIII ст.) // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. — Вип. 1. — К., 1991. — С. 131—136.
- ³⁶⁹ Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 121. — С. 349—350.
- ³⁷⁰ *Эйнгорн В.* Зазнач. праця. — С. 283.
- ³⁷¹ Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 121. — С. 349.
- ³⁷² *Эйнгорн В.* Зазнач. праця. — С. 216.
- ³⁷³ Записки Отделения русской и славянской археологии Императорского археологического общества. — Т. 2. — СПб., 1861. — С. 771.
- ³⁷⁴ Уже 18 червня (с. с.) 1663 р. за наказом окольничого Д. С. Велико-Гагіна було взято під варту наказного гетьмана Я. Сомка, полковників (ніжинського Василя Золотаренка, переяславського — Опанаса Щуровського, чернігівського — Оникія Силича, київського — Семена Третьяка, іркліівського — Івана Папкевича, лохвицького — Степана Шамрицького, прилуцького — Дмитра Чернявського), а також військових писарів Хому Тризнича та Михайла Вуяхевича, сотника Івана Горобця, осавулів Семена і Прокопа Калуженських та ін. — РДАДА, ф. 214, столб. 627, ч. 1, л. 113, 117—118, 128—129.
- ³⁷⁵ Літопис Самовидця / Вид. підготував Я. І. Дзира. — К., 1971. — С. 91.
- ³⁷⁶ Там само.
- ³⁷⁷ *Эйнгорн В.* Зазнач. праця. — С. 246.
- ³⁷⁸ Акты ЮЗР. — Т. 4. — № 39. — С. 51; № 43. — С. 68.
- ³⁷⁹ Так, зразу ж по завершенні Ніжинської ради Іван Мартинович видає низку універсалів, якими підтверджує старі та надає нові майнові пожалування цілому рядові лівобережних монастирів: 3 липня 1663 р. Максаківському та Макошинському, 24 липня — Лубенському Мгарському, 5 серпня — Чернігівському та Пятницькому, ще пізніше — Канівському монастирю. — Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 111; Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729—1730 гг. — Чернигов, 1909. — С. 460, 600. Загалом лише в документах, зібраних М. Маркевичем, дослідниками виявлено десяток гетьманських універсалів, виданих на підтвердження володільницьких прав лівобережних монастирів.
- ³⁸⁰ Акты ЮЗР. — Т. 5. — С. 110.
- ³⁸¹ Книги разрядные, по официальным оных спискам. — Т. 2. — СПб., 1855. — Ст. 1014.

³⁸² Там само.

³⁸³ Там само. — Ст. 936—1042.

³⁸⁴ Київський воєвода В. П. Шереметев у розмові з приказним дяком Є. Фроловим зауважував, що І. Брюховецький “... zelo корыстен...”. — Акты ЮЗР. — Т. 6. — № 41. — С. 103.

³⁸⁵ Після Ніжинської ради І. Брюховецький ввів до складу гетьманського уряду посаду генерального підскарбія, на яку призначив здібного адміністратора ніжинського міського сотника Романа Ракушку-Романовського.

³⁸⁶ Книги разрядные, по официальным оных спискам. — Т. 2. — СПб., 1855. — Ст. 939.

³⁸⁷ Старший син М. Филимоновича Лука перебував у Москві ще з 1659 р., а молодший — Костянтин переправлений батьком на навчання влітку 1663 р. — Акты ЮЗР. — Т. 7. — Доп. № 90. — С. 274; Т. 5. — № 84. — С. 192.

³⁸⁸ Про особисті мотиви гетьманського візиту див.: *Горбовець В.* “Хочю [...] поняти б за себя московскаго народу вдову...” (Жінки в політичній біографії Івана Брюховецького) // Соціум. Альманах соціальної історії. — Вип. 2. — К., 2003. — С. 149—164.

³⁸⁹ Книги разрядные, по официальным оных спискам. — Т. 2. — СПб., 1855. — Ст. 959.

³⁹⁰ Там само.

³⁹¹ Там само. — Ст. 943—944.

³⁹² Там само. — Ст. 944—945.

³⁹³ Там само. — Ст. 960. Вочевидь, панічні настрої на середину осені 1663 р. оволоділи і гетьманом І. Брюховецьким, який у конфіденційній розмові зі столовником К. О. Хлоповим клопотався, “...щоб йому скарби свої і коней і худобу відіслати до Путивля...”. — Там само. — Ст. 959.

³⁹⁴ Там само. — Ст. 983—984.

³⁹⁵ Там само. — Ст. 986—987.

³⁹⁶ Там само. — Ст. 987.

³⁹⁷ Там само. — Ст. 990.

³⁹⁸ Там само.

³⁹⁹ Там само. — Ст. 991.

⁴⁰⁰ Там само. — Ст. 991—992, 1030.

⁴⁰¹ Так, гетьману перепало “сорок же в сто рублів, сорок же в вісімдесят рублів, два сорока по п’ятидесяти рублів”, генеральній старшині — “по сороку соболів чоловікові, по п’ятдесят рублів сорок”, полковникам — “по сороку соболів чоловікові, по сороку рублів сорок”. Додатково таємно від інших було винагороджено генерального писаря С. Гречаного для того, щоб він “...великого государя справи, про які домовлено з гетьманом і з старшиною, підписав без відмовок і ні в чому не сперечався, — три пари соболів за п’ять рублів пара...”. — Там само. — Ст. 995.

⁴⁰² Там само. — Ст. 998—999.

⁴⁰³ Там само. — Ст. 1015.

⁴⁰⁴ Зокрема, гетьман зобов’язався заборонити українським купцям возити на продаж до російських міст вино та тютюн, щоб не порушувати діючу на території Російської держави царську монополію. — Там само. — Ст. 1016.

⁴⁰⁵ Там само. — Ст. 1019.

⁴⁰⁶ Там само. — Ст. 996.

⁴⁰⁷ Там само. — Ст. 997, 1019.

⁴⁰⁸ Там само. — Ст. 996, 997.

⁴⁰⁹ *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. — С. 83.

⁴¹⁰ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 108. — С. 243; Т. 4. — № 87. — С. 263.

⁴¹¹ РДАДА, ф. 210, столб. Белгородського стола, № 6815. В. Ейнгорн стверджував, що в Москві вельми скептично оцінювали шанси Івана Мартиновича на успіх, і відправленому на переговори з гетьманом посланцеві Ф. Протасьєву наказувалося довідатися в козацького регіментаря наступне: "...от кого он ведает, что хан склонен к добру, от верных людей или от своего ума...", оскільки дяки Посольського приказу побоювалися провокації ("нет ли в том обману"), вочевидь, спрямованої на загострення російсько-польських стосунків. Проте дозвіл на перетрактаті з Кримом Брюховецький отримав. — *Эйнгорн В.* Зазнач. праця. — С. 275.

⁴¹² Так, нібито збираючись до Москви в 1664 р., гетьман розпорядився забрати в міських громад Лівобережжя всі жалувані грамоти, видані великими литовськими князями та польськими королями. — РДАДА, ф. 124, оп. 1, дело 433, л. 470—474.

⁴¹³ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 107. — С.236; № 111. — С. 250; № 122. — С. 271 тощо.

⁴¹⁴ *Эйнгорн В.* Зазнач. праця. — С. 281—284.

⁴¹⁵ Там само. — С. 296.

⁴¹⁶ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 136. — С. 301.

⁴¹⁷ Там само. — Т. 6. — № 1. — С. 15—16.

⁴¹⁸ РДАДА, ф. 124, оп. 6, дело 22, л. 1.

⁴¹⁹ РДАДА, ф. 124, оп. 6, дело 26, л. 2.

⁴²⁰ РДАДА, ф. 124, оп. 6, дело 26, л. 3—4. Цікаво, що, не сподіваючись на обізнаність свого адресата з українськими справами, Дворецький навіть надіслав йому копію тих статей — "...для лутчего уразумения...". Але не лише добре знання тогочасного права демонстрував київський полковник. Він також уміло апелював до історичних прецедентів, застерігаючи впливового московського діяча від того, щоб Брюховецький не вчинив з ними, як свого часу вчинив І. Виговський з М. Пушкарем.

⁴²¹ Акты ЮЗР. — Т. 5. — № 142. — С. 309.

⁴²² РДАДА, ф. 124, оп. 1, дело 433, л. 23.

⁴²³ Наприклад, див.: *Карпов Г.* Киевская митрополия и московское правительство во время соединения Малороссии с Великой Россией // Православное обозрение. — 1874. — № 8, 9.

⁴²⁴ *Эйнгорн В.* Зазнач. праця. — С. 303—304.

⁴²⁵ Акты ЮЗР. — Т. 6. — № 1. — С. 19.

⁴²⁶ Там само.

⁴²⁷ Там само.

⁴²⁸ Див.: *Источники малороссийской истории, собр. Д. Н. Бантышем-Каменским.* — Ч. 1. — М., 1858. — С. 142—144.

⁴²⁹ Там само.

⁴³⁰ *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. — С. 88.

⁴³¹ *Эйнгорн В.* Зазнач. праця. — С. 312—313.

⁴³² Акты ЮЗР. — Т. 6. — № 1. — С. 15—16.

⁴³³ Архив ЮЗР. — Ч. 1. — Т. 6. — С. 78—79.

⁴³⁴ Акты ЮЗР. — Т. 6. — № 41. — С. 102.

⁴³⁵ Там само. — Т. 7. — № 2. — С. 2—3.

⁴³⁶ *Гуржій О.І.* Українська козацька держава в другій половині XVII століття: територіальні межі та населення. — К., 1992. — С. 31.

⁴³⁷ Там само.

⁴³⁸ Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 8. — С. 17.

⁴³⁹ Там само. — Т. 6. — № 41. — С. 101.

⁴⁴⁰ Там само. — С. 102.

Джерела
і примітки

⁴⁴¹ Цит. за: *Матвеев П.* Москва и Малороссия в управление Ордина-Нащокина Малороссийским приказом // Русский архив. — М., 1901. — Т. 1. — С. 227.

⁴⁴² Там само. — С. 226.

⁴⁴³ *Величко С.* Літопис. — Т. 2. — С. 134.

⁴⁴⁴ Акты ЮЗР. — Т. 7. — С. 98.

⁴⁴⁵ Там само. — С. 118.

⁴⁴⁶ Письма преосвященного Лазаря Барановича. — Чернигов, 1865. — № 48. — С. 59.

⁴⁴⁷ Літопис Самовидця. — С. 106.

⁴⁴⁸ Акты ЮЗР. — Т. 7. — № 9. — С. 34.

⁴⁴⁹ Там само.
